

KÓSA LÁSZLÓ

REFORMÁCIÓ MAGYARORSZÁGON*

A Német-római Császársággal határos, vele szoros és sokoldalú kapcsolatban álló középkori Magyar Királyságban Luther nyilvános wittenbergi fellépése után csaknem azonnal terjedni kezdtek a reformáció eszméi. Mintegy fél évszázad alatt a korabeli Magyarország (beleértve az időközben külön fejedelemséggé váló Erdélyt) eredetileg római katolikus lakosságának becslések szerint 80-90 százaléka protestáns lett. A bizánci rítusú egyház hívei között nem talált követőkre a reformáció.

Nem szándékozom Európa történetének egyik sokszor hivatkozott és magyarázott, kezdeiteit tekintve az idén félezer éves múltira visszatekintő jelentős szellemi eseményéről, a reformációról szóló ismereteket összegezni vagy akár csak fordulópontjait számba venni. Csupán hatásának egyik ritkábban hivatkozott fejleményét érintem, a magyar művelődés és a vele szorosan összefonódó közélet felekezeti tagoltságát. Szekfű Gyula nevezetes könyve, a *Három nemzedék* 1934. évi kiadásához csatolt, a korabeli viszonyokat elemző kiegészítő fejezetében írja: „a reformáció óta az ugyanazon magyar lelkiség kebelében két színezettel, két, egymástól jól megkülönböztethető arccal van dolgunk, melyek az autonóm vallási folyamatokon kívül egyéb benyomások [...] hatása alatt is állandósultak. [...] A két jelenséget az összetételükben felismerhető történeti és kulturális jegyek szerint különbözőképpen nevezhetjük katolikus barokk és protestáns racionalizmusnak, nyugati és keleti, dunántúli és erdélyi magyarságnak, erdélyi szabadságesszmének és dunántúli királytiszteletnek [...] annyi azonban bizonyos, hogy mindegyik külön-külön csak részét adja a magyarságnak, mely teljes megjelenésében csak a kettő szintézisében állhat.”

Szekfűt nem azért idéztem, mintha jóval előbb őt megelőzve mások ne írtak volna ugyanerről a jelenségről, hanem mert mondatai a szellemtörténeti irányultság sajátos szó- és fogalomtárát használva sorozatnyi, izgalmas továbbgondolási lehetőséget vetnek föl. Részletekbe sajnos ezúttal nem bocsátkozhatom, ám magam is mindjárt megtoldom és árnyalom a fölsorolást néhány példával. A magyar nemzeti tudat és kultúra különfajta további, mélyebb és kevésbé jelentékeny tagolódásait, mint a „nyugati–keleti” (kulturális orientációra és földrajzi tájékozódásra egyaránt érthető), a „labanc–kuruc” vagy akár a „urbánus–népi” viták hevében és a közbeszédben máig fölbukkanóan nemegyszer megfeleltették a „katolikus–protestáns” ellentétpárnak.

A magyar művelődésben és a nemzeti önazonosságban, különösen a múltból alkotott véleményekben, hangsúlyosan a történelemképben, sőt az irodalmi-művészeti értékrendben is a 16. század végétől a 20. század derekáig szemléletesen megmutatkoznak és jól kitapinthatók a vallási háttér különbözőségének vetületei. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy az újkori

* A 2017. május 12-én, az Eötvös Loránd Tudományegyetem alapításának emlékére tartott Pázmány-napon elhangzott előadás szerkesztett változata.

magyar történelem (nemegyszer a középkori is) minden nagy eseményének és kérdésének létezik – vagy inkább a historiográfiában létezett – olyan többé-kevésbé ellentétes, de legalább valamilyen fokig eltérő értékelése, illetőleg megválaszolása, amely meghatározott nézőpontból protestánsnak vagy katolikusnak minősülhet. Továbbá az élet számos más területén, ízlésben, mentalitásban, viselkedésben, mindennapi és ünnepi, nemcsak szakrális, hanem profán szokásokban, valamint nyelvi rétegekben – még a szókincsben is – föllehetők hasonló természetű eltérések. Ilyen jelleggel színt sem a bizánci rítusú egyház, sem az izraelita vallás nem kölcsönzött a magyar művelődésnek.

Egyetemünk alapításának nagy hatása volt erre a tagolódásra. Vessünk egy pillantást először az alapító Pázmány Péter és a protestantizmus, pontosabban a reformátusság viszonyának egyik kevésbé számon tartott területére. Minden életrajz megemlíti, hogy Pázmány tekintélyes, bihari református nemesi családban született. Gyermekkorában árvaságra jutva, édesapja második, immár katolikus feleségének meghatározó része volt abban, hogy Pázmány tizenhárom évesen katolikusnak tért át. Ebből a tényből következett a jezsuita iskoláztatás és a fényes pályafutás. Kevésbé ismert, hogy korán elhalt édesanyja, Massai Margit kiterjedt birtokokkal rendelkező, református főnemesi családból származott. Pázmány nagyapja, Massai Imre a reformáció korai tiszántúli terjedésének patrónusa, a maga korában a protestánsoknak egyik legnagyobb és bőkezű támogatója volt. Másik leánya, Massai Eulália Mágócsy Gáspár felesége lett. Ez a házaspár ugyancsak nagyon sokat tett a reformáció hazai terjedésért. Mágócsy előbb gyulai, majd egri várkapitány, a korabeli Magyarország egyik legeredményesebb vagyonszerzője, élete utolsó szakaszát felső-magyarországi birtokain töltötte. Ő volt a legnagyobb mecénása az első teljes magyar bibliafordítás kinyomtatásának. A mű megjelenését azonban nem érte meg (1586-ban hunyt el). Második felesége, Alaghy Judit megözvegyülvén Rákóczi Zsigmondhoz, a Rákóczi család később elsőnek fejedelemmé választott tagjához ment hozzá. A Mágócsyoknak gyermekük nem lévén, az asszony előző férje és a család további gazdag ágának örököséként is, döntően és jelentékenyen gyarapította az egyre növekvő Rákóczi-vagyont.

Egy másik, szintén gyermektelen Mágócsy-ág utolsó férfi tagja (meghalt 1611-ben), Ferenc özvegyét, az ugyancsak jelentős vagyont öröklő Dersffy Orsolyát – a különben lutheránusnak született, későbbi nádor – Esterházy Miklós, a magyarországi rekatolizációban Pázmány partnere vette nőül.

Íme egy rövid, egy villanásnyi bepillantás a kor mintegy 20-25 év alatt dinamikusan változó személyi és vagyoni viszonyainak alakulásába, amelyek jelentősen motiválhatták Pázmányt. Arra, hogy mit épített be a maga katolicizmusába gyermekkorának kelet-magyarországi, tiszántúli református közegéből – ami utóbb sorozatnyi jeles szereplőt adott a magyar művelődésnek és közéletnek –, most nem térhetek ki. Születésekor a külön protestáns kultúra és tradíció még nem formálódott ki, de családjának és tágabb rokonságának, az atyafiságnak viszonylatrendszerében magas társadalmi szinten találkozhatunk a magyar művelődés idővel tartóssá váló felekezeti tagolódásának kezdeteivel, sőt már a svájci reformáció hazai konfeszionalizációjának kiemelkedő elemeivel is. A magyar nyelv kiváló művelője, Pázmány Péter ifjú korában jelenik meg irodalmi nyelvünk kialakulásának egyik legfontosabb teljesítménye, az imént említett, Károli Gáspár nevéhez fűződő Vizsolyi Biblia (1590). A nyomtatásánál segédkező kisdiák, Szenci Molnár Albert néhány év múltán a 150 genfi zsoltár átköltésével a

magyar műfordítás (1607), majd Kálvin fő műve, az *Institutio* magyarra fordításával (1624) a magyar tudományos nyelv első csúcsteljesítményét alkotta meg. Nem mellesleg Pázmány egyik vitafele volt, hiszen utóbb az érsek teológiai nézőpontból az ő munkásságát is szigorúan bírálta.

Pázmány hitvitázó tevékenységének kezdete ugyancsak ezekre az évekre esik. Magyarai István sárvári evangélikus prédikátor, a híres törökverő Nádasdy Ferenc udvari papja 1602-ben *Az országokban való sok romlásoknak okairól* címmel politikai-teológiai helyzetmagyarázatot adott ki. Erre a következő esztendőben Pázmány reagált *Felelet* című, első nyomtatásban megjelent hitvitázó írásával. A vita megértéséhez emlékeztetnem kell az előző háromnegyed évszázad magyarországi történéseire. A mohácsi csata után a török hódítás egyre megállíthatatlanabbnak mutatkozott. A középkorvégi, magát a kereszténység védőpajzsának meghatározó Magyar Királyság immár határain belül sem volt képes gátat vetni a pogány hatalomnak. Az országban fokozatosan eszkatologikus hangulat lett úrrá. A protestáns prédikátorok széleskörű befogadásra találó, bibliai párhuzamú történelemértelmezéssel magyarázták a helyzetet. A török Isten kollektív büntetése a tőle elforduló nép bűnei miatt. A bűnök köre a sokfajta erkölcsi kihágástól a szociális vétkeken át a középkori egyház eltévelyedését is magában foglalta. A büntetést túrni kell, de van remény a megbocsátásra, a reformáció tanításainak elfogadása, ezek közt az is, hogy Isten választott népe a magyar, mint az Ószövetségben a zsidóság volt. Ha a nép bevallja és megbánja bűneit, Isten szabadítót küld. Magyarai könyvében összegezte és rendszerré dolgozta ki a bűn–bűnhődés–bűnbocsánat gondolatkört. Művének megjelenése idején a tizenötéves háború váltakozó hadi sikerekkel zajlott, de azzal a tanulsággal is, hogy az oszmán mégis legyőzhető. Pázmány *Felelete* egyértelműen megfordította Magyarai tételeit. A protestantizmus a vallási tévelygés, abból kell a magyaroknak megtérniük, a katolicizmus visszaerősödése hozza a megoldást. A néhány év múlva Bocskai főszereplésével megkötött bécsi békében azonban kirajzolódtak annak a közjogi kettősségnek körvonalai, amely több mint háromszáz évig kísérte aztán a magyar történelmet: csak a Habsburg-házzal vagy nélküle is életképes-e Magyarország?

Kortársi vélekedés szerint Pázmány egy alkalommal kijelentette, hogy protestáns Magyarországon született, de katolikus Magyarországon fog meghalni. Valóban minden tőle telhetőt megtett ezért. Ismert, hogy beszédeivel, írásaival, meggyőző egyéniségével számos főnemesi családot nyert meg a katolicizmus táborának. A katolikus reformnak, és általában is a felekezetek megszerveződésének, intézményrendszerük kialakulásának, a konfesszionalizációnak a folyamatába illeszkedő fontos esemény volt egyetemünk alapítása 1635-ben (éppen május 12-én, napra pontosan 382 évvel ezelőtt). „Gyakran aggodalmasan fontolgatva magunkban, hogy miképpen terjeszthetnők a *katolikus hitet* Magyarországon és hogyan segíthetnénk a legnemesebb magyar nemzet tekintélyén (qua ratione et Catholicam Religionem in Hungaria propagare)” – áll az alapítólevélben a legelső indoklás. A cél világos, a protestantizmus hatalmának megtörése, ami összefügg a nemzet javán munkálkodással. Kiemelésünk természetesen nem azt jelenti, hogy reformáció nélkül más országokban nem történhetett a korban egyetemalapítás, még ha esetünkben a távoli indítékot így értelmezzük is.

A Pázmánynak tulajdonított prófécia azonban nem teljesedett be, sem a rekatolizáció, sem az ellenreformáció nem ért el teljes sikert. Az egyetem azonban – mint csaknem két és fél

századon át az ország egyetlen egyeteme – nemcsak a katolicizmus fő bástyája, hanem a hazai művelődés és tudomány kiemelkedően fontos intézménye lett.

A 17. század második harmadában kezdődött a Magyar Királyságban az eszközökben nem válogató ellenreformáció, a leghesebb vallási összeütközések és diszkriminációk időszaka, egyúttal a magyarországi protestánsok történeti emlékezetében a sérelmi attitűd rögzítője. Miközben a kultúra és a közélet kettőssége megszilárdult, a katolikus megújulással fölelevenült egy nagy hatású középkori legenda. Eszerint Szent István Szűz Mária oltalmába ajánlotta az országot, aki ezt el is fogadta. A katolikus barokk történelemszemléletben a 17. századtól az Istentől eltávolodott nép bűneinek bocsánatát és a töröktől való szabadulást Szűz Mária közbenjárásának köszönhetette az ország.

A török kiverése utáni új helyzetben azonban a protestáns történelemszemlélet – bár lassan laicizálódott – nem enyészett el, és válságos korszakokban ismételten megerősödött. Az eltérő helyzetértelmezések rendkívülien színes és változatos történetét ezúttal nem követhetjük nyomon. Példatárából hadd említsem csupán Kölcsey *Himnuszát*, illetőleg, hogy 1848/49-ben a honvédek felekezetre tekintet nélkül Szűz Mária-zászlók alatt harcoltak.

Visszatérve egyetemünkhöz: a protestantizmussal való küzdelem csillapulta után még hosszabb ideig zárva maradt a nem katolikus felekezetűek előtt, ami szerzetesrendi működtetésével szorosan összefüggött. A protestánsok nyugat-európai egyetemeken folytathattak felsőfokú tanulmányokat. II. József türelmi rendeletét (1781) követően vált lehetővé az immár királyi intézményben az akatolikusok doktorálása. 1784-ben kapott először egy református, majd két evangélikus tanár kinevezést, ezután több mint fél évszázadig nem folytatódott a sor. A kiegyezéssel beköszöntő szabadelvű kormányzás tette teljesen akadálymentessé a hitfelekezeti kötődéstől lehetőleg eltekintő tanári kinevezéseket. A katolikus jelleg hallgatólagosan elfogadva, teljesen a polgári korszakban sem tűnt el. Ezzel is indokolták, hogy 1912-ben az új alapítású vidéki egyetemek, a debreceni és a pozsonyi, református, illetőleg evangélikus háttérrel és hittudományi karokkal alakultak meg.

A felekezeti eltérések eleveenségére jellemző a két világháború közötti Magyarország két nagy hatású gondolatformálójának állásfoglalása. A fentebb idézett, gyakorló katolikus Szekfű Gyula említett művének ugyancsak a kiegészítő fejezetében, kora magyarországi társadalmának öt legsúlyosabb antinómiáját (ellentmondását, ellentétpárját) nevezte meg a nemzeti egység akadályaként. Közöttük másodikként említette a „felekezeti kérdést” mint a közéletben meglévő és időnként fölerősödő feszültséget. Ennek talaja a kultúra vallási háttérű tagolódása, és vele szoros kapcsolatban az eltérő történelmi emlékezet.

A Szekfűt bíráló Németh László rá jellemző metaforát használva, egyenesen a „magyar élet”, értelmezésében a kortárs teljes társadalmi lét antinómiáiról írt. Szekfű nem a tagoltság megszüntetésében vagy – szerinte – látszat felekezeti békében, hanem mindkét fél mind mélyebb vallásosságában látta a megoldást, amely záloga lett volna az ütközések elkerülésének és a közös célokért történő őszinte együttműködésnek. A vallások fontosságát elismerő, ám agnosztikus Németh László viszont a felekezeti kérdést az antinómiák között az utolsó helyre sorolta. Korántsem tulajdonított neki komolyabb súlyt, különösen nem kulcsszerepet a korabeli, háborúval fenyegető világhelyzetben különösen kívánatos nemzeti egység (egyetértés) kialakulása folyamatában. A probléma orvoslása sem foglalkoztatta.

Lényeges, hogy mindkettőjüktől tudunk idézni a kulturális kettősség egységét és termékeny voltát értékelő tömör méltatást is. Németh László *Magyar ritmus* című tanulmányában írta: a reformáció százada „a magyar középkor gyűjtött kincseiből gazdálkodott”, viszont „Pázmányék katolikus reformációja is nyilvánvalóan e protestáns kultúra javain élt”. Szekfű Három nemzedékében olvassuk: „A kétféle produktum [mármint a felekezeti különbség következményei] mindegyike nagyot alkotott századok folyamán s akár Pázmány alkotásait, akár Széchenyi szellemiségét tépnénk ki a magyar történetből, akár pedig Bethlen Gábor Erdélyét és Kossuth 48-as honvédő működését, nemzetünk géniuszát ezzel egyformán halálosan sebesítenék meg”.

Észre kell azonban vennünk a múlt századfordulótól a hagyományos felekezeti tagoltság jelentőségének csökkenését és fontossága halványodását. Az itt nem részletezhető hosszadalmas és összetett folyamatot voltaképpen jellemzően illusztrálja Szekfű és Németh véleménykülönbsége is. Azt azonban valószínűleg még ők sem sejtették, hogy néhány éven belül az antinómiák – nem csak a felekezeti kérdés – úgy oldódnak meg, hogy politikai hatalomváltás nyomán eltűnnek a nyilvánosságból. A felekezeti kérdéstről mint közéleti problémáról pedig a magyar történelemben alighanem utoljára éppen az 1930-as években zajlott vita.

Tudjuk, a pártállami rendszer, mint a diktatúrák általában, határozott, saját ideológiai szempontok alapján hivatalosan megrostálta a hagyományt és átértelmezte a történelmet, majd központilag folytonosan irányította a társadalom hozzá való viszonyulását. Eredetinek nem mondható, hogy újabb motívumokkal ugyan kiegészítve, ám voltaképpen a 19. századi aufklárista és szabadelvű diskurzusok világát idézve tették meg Magyarország múltjában a katolicizmust a reakció, a protestantizmust a haladás zászlóvivőjének. Ezzel egyszersmind a felekezeti kettősség hagyományát mélyen kompromittálták és durván lefokozták.

Ezeknek a nézeteknek a közvetett hatásaitól mostanáig sem szabadult meg teljesen a köztudat, hiszen a ma élő idősebb nemzedék tagjai iskolai tankönyvekből évtizedekig a leegyszerűsített, később a „finomított” tételeit tanulták. A hazai történettudomány pedig máig csupán részlegesen nézett szembe a 20. század második felére eső önnön múltjával.

Egyoldalú lenne a kép, ha nem mutatnék rá, hogy az aktív vallásgyakorlás gyöngülésére, lazábbban vagy szorosabban vele kapcsolatosan a művelődés és a közélet felekezeti tagolódásának fakulására a szocialista politikai ideológia vallás- és egyházellenessége, valamint annak vele járói mellett nagyságrendben legalább akkora hatása volt a 20. századi európai szellemi életben zajló szekularizációnak, amely különösen fölerősödött a század második felében. Minthogy azonban a korban a szovjet érdeklődéstől az ún. nyugati világ politikai program részeként többé-kevésbé el volt zárva, ez a hatás nem rendszerben és intézményesülve, hanem kevésbé nyilvános csatornákon, tetszetős hasonlaltal szólva: hajszalereken át érvényesült. Tudományos igényű elemzése a közelmúlt hazai gondolkodástörténetének részeként eddig nem valósult meg.

Az 1990 körüli társadalmi-politikai változásokkal összefüggően a szinte semmiből minden fokon kiépülő egyházi iskoláztatás – mint a múltban is –, alighanem a legfontosabb intézményrendszerként ismét megteremtette a művelődés felekezeti tagoltsága folytonosságának lehetőségét. Ám valóra váltására szóló karakteres program nem született és történelmi okok sem sürgették. Nem szükséges itt belebocsátkoznom a történelmi helyzetek és körülmények

változása, a feltételek ismétlődésének valószínűsége vagy valószínűtlensége, akár a mesterséges fenntartás esélyeinek kérdésébe.

Az egyházi iskolák megítélésem szerint eddig kevésbé a kultúra és a történetiszemlélet felekezeti tagolódásának újratereztetésével és ápolásával, inkább erkölcsi és világnézeti irányban látszanak különvalóságukat érvényesíteni a kortárs társadalomban, valamint a jövő nemzedékeinek nevelésében. Azonban az a néhány év, amivel számolhatunk, egyelőre nem elégséges határozott vélemény megfogalmazásához.

Végezetül és összegzően úgy is fogalmazhatok, hogy ha nincs Magyarországon reformáció, az előadásomban vázolt, a múltunknak és kultúránknak sajátos jelleget kölcsönöző jelenség nem alakul ki. Megjegyzésre méltó, hogy nemzetközi összehasonlításban kevés párhuzama akad, a német nyelvterület a legismertebb példa, azaz a magyarországi reformáció hatástörténetének egyik egyedi vonásáról van szó. Nincs most lehetőségünk európai körbetekintésre, de általánosságban meggyőződéssel állíthatom, hogy a többvallású társadalmak kultúráját a vallási tagolódás gazdagította. Igaz ez akkor is, ha a tétel megfordíthatatlan, mert természetesen nem mondhatunk szegényebbnek egy nemzeti kultúrát, ha hiányzik belőle – vagy jelentéktelen – a vallási háttérű rétegződés, hiszen másféle eltérések tagolták és formálták, amelyek a felekezeti motivációhoz hasonlóan éppúgy meghatározhatták. Tételünkből adódó tanulság, hogy veszteség lenne múltunk felekezeti összetevőiről, színeiről elfeledkezni, sőt mint kulturális és történeti örökségünk szerves és jellegadó részét kell számon tartanunk. Előadásommal a gazdagon szerteágazó kérdéskör fontosságára kívántam föl hívni a figyelmet a reformáció kezdetének félévezredes emlékéve alkalmából.